

ІСТОРИКО-КАРТОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ «ШЛЯХУ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»

«Шлях із Варягів у Греки» — одна з найдавніших торговельних магістралей на теренах колишньої Київської Русі. Розглянуто історико-картографічні аспекти вивчення цього шляху, історію його виникнення та розвитку. Досліджено цілий ряд картографічних зображень минулих епох, на яких була зображена ця водна магістраль. Багато уваги приділено різним географічним об'єктам, що були нанесені на стародавніх картах.

Водний шлях із Скандинавії до Візантії існував з давніх-давен, він був головним протягом тривалого проміжку часу. По цей водній магістралі йшла жвава торгівля між народами, що жили на берегах Балтійського моря, із Царгородом (Константинополем). З північних земель везли янтар, полотно, метали, вироби з міді та заліза, зброю, солону рибу та інше. Київська Русь вдало вела торгівлю хлібом, медом, воском, хутром, салом, лісом, худобою. З Візантії постачали коштовні й вишукані тканини, ікони, книжки, ювелірні прикраси, вино; з південних країн привозили прянощі. Як вказують писемні джерела, по «шляху із Варягів у Греки» перевозили рабів. Свідчення про цей історичний факт знаходимо у К. Багрянородного в його праці «Про управління імперією»¹.

Водний «шлях із Варягів у Греки» був тісно пов'язаний з багатьма шляхами, зокрема Волзьким, який прямував до Каспійського моря, і Припятьсько-Бузьким, що йшов до Західної Європи. Згодом, у XII ст. «шлях із Варягів у Греки» поступово втратив значення головної торговельної магістралі, його функції перебравли на себе інші маршрути.

М. Грушевський в своїй нетлінній «Історії України-Русі» писав, що одні ватаги норманів прямували до берегів Франції та Англії, інші ж пускалися за грошима і здобиччю в східні краї, що вони називали Austvegr². За вдалим висловом Грушевського, по великому дніпровому шляху так багато «швендяло» варягів, що вже в першій половині X ст. його стали називати «шляхом із Варягів у Греки». Київ слугував їм великим перевалочним пунктом, звідкіля варяги ходили у бойові походи



на Візантію разом з київськими князями, а пізніше, з XI ст. і на службу до візантійського імператора.

Звичайно, що така велика водна магістраль Європи, якою завжди був Дніпро, постійно знаходилася у полі зорі географів, картографів і мандрівників усіх часів і народів. Дніпро-Славутич було зображено майже на усіх стародавніх географічних картах, адже вони склалися на основі різних джерел: щоденників, записів і замальовок подорожуючих купців-торговців, що неодноразово мандрували цим шляхом. Найбільш повно стародавні картографічні зображення території сучасної України і Дніпра, зібрано в праці Р.І. Сосси «Історія картографування України: історія, перспективи, наукові основи»³. Вельми цікаво також інше дослідження цього ж автора⁴. Окремо слід відзначити видання Я. Дашкевича «Україна на стародавніх картах»⁵.

«Шлях із Варягів у Греки» мав першорядне значення як магістральний торговельний шлях у X–XI ст., але потім втратив своє значення, як такий. Але навіть втративши пальму першості, він ще дуже тривалий проміжок часу залишався популярним і активно експлуатувався. Поставивши перед собою задачу прослідити еволюцію, розвиток і поступовий занепад великого дніпрового шляху, ми розуміли, що нам не вдасться віднайти його картографічні зображення часів вікінгів-варягів. Тому ми зібрали докупи усі найбільш відомі карти-мапи на досліджувану територію з XII по XVII ст.

У цій статті ми розглянемо лише деякі основні, ключові моменти створення стародавніх карт на територію, по якій пролягав древній «шлях із Варягів у Греки», з XII до XVII ст. У більш пізні історичні часи й у сьогоденні створювалися спеціальні історичні карти та карти-схеми, на яких ця торговельна магістраль була основою змісту. Взагалі, зараз практично на кожній історичній або навчальній карті, що покриває досліджувану територію і відповідає нашим часовим термінам, «шлях із Варягів у Греки» показаний завжди й неодмінно.

Серед карт, на яких був зображений Дніпро з деякими давньоруськими містами М. Грушевський зокрема згадував карту А. Ідрісі. Абу-Абд-Аллах Мохамед Ідрісі (1099–1166 рр.) походив з родини мавританського володаря. Він отримав прекрасну освіту, навчався в найкращих учбових закладах Європи. З середини XII ст. А. Ідрісі став придворним норманського короля Рожера II, що правив Сицилією.

На початку 1154 р. А. Ідрісі закінчив головну працю свого життя, якій він віддав понад п'ятнадцяти років. Результатом тривалої і плідної роботи стала велика карта світу Charta Rogeriana, що складалася з

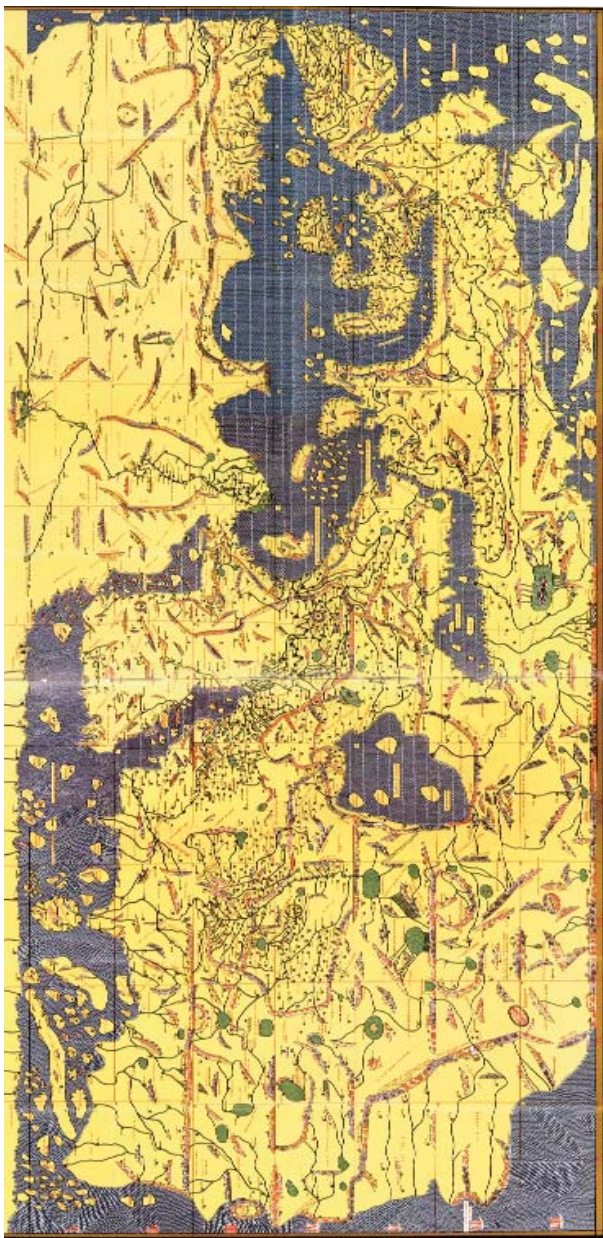


Рис. 1. Дрісі А. Карга світу, 1154 р.



70 аркушів⁶. Розміри карти були 300х147 см. Картографічний матеріал вдало доповнювала описова частина з пояснювальним текстом і невелика кругла за формою карта, яка зображувала Старий Світ. Велика карта була дуже інформативною, вона мала більше, аніж 2500 географічних назв. Описова частина налічувала більше 7000 назв⁷. Тексти А. Ідрісі були перекладені на багато мов світу, зокрема й російську⁸.

Велика карта мала поділ на сім кліматичних і на десять меридіональних зон. Обидві карти, велика й кругла, були орієнтовані на південь. На карті були зображені суходіл (материки, гори, острови) і гідрографія (моря, річки, озера). Крім того, карта містила інформацію про держави, міста і народи. Кордони країн на карту не були нанесені. Не було на ній і торговельних шляхів, які найбільше цікавлять нас в даному дослідженні, проте ці шляхи були детально описані в текстовій частині твору.

Під час роботи над картою А. Ідрісі залучив велику кількість різних документів своїх попередників. Зокрема, «Географію» Птолемея, «Книгу шляхів і держав» Ібн-Хордадбе (866–874 рр.), «Книгу країн» Ахмеда аль Якубі (891 р.), «Книгу шляхів і держав» Ібн-Хаукуля (976 р.) та інші джерела.

Звичайно, з точки зору сучасної картографії, карта А. Ідрісі мала багато недоліків, неточностей і помилок. Стародавній картограф спробував рівномірно заповнити аркуші й уникав «білих плям». Найбільш повно і детально географічна інформація була нанесена вздовж берегів морів і річок. Там, де проходили торгові магістралі, відомостей було найбільше. В середині незвіданих країв, гірських масивів інформації було явно недостатньо.

Території, які з'єднував «шлях із Варягів у Греки», що цікавлять насамперед нас в даному дослідженні, були нанесені на аркушах карти 54–57 і 64–67, що А. Ідрісі відносив до кліматичних зон VI і VII. На особливу нашу увагу заслуговують аркуші 54, 55, 64, 65. Адже саме вони перекривають давньоруську територію, по якій проходив «шлях із Варягів у Греки».

Деякі давньоруські міста на карті А. Ідрісі отримали декілька назв і були зазначені на карті кілька разів. Так, Канів нанесений як Кано і як Каніов, а Переяславль отримав аж три назви — Берислав, Березула і Слава. Ця прикрість сталася через те, що картограф працював із записами різних подорожників, які не завжди точно передавали незнайомі їм топоніми. Київ підписаний як Кав і Кокіанах, Смоленськ — Суноболі, а Олешня — Алеска.



Звичайно, що така велика ріка Європи, як Дніпро, знайшла своє законне місце на карті А. Ідрісі. На карті він має назву Днабрус. Верхів'я Дніпра-Борисфена співпадає з сучасною річкою Березина. Підпис на карті підтверджує це: «верхів'я річки Днабрус носить назву Бельтес». Згідно Ідрісі, Дніпро бере свій початок з чотирьох невеликих озер. На захід від Дніпра А. Ідрісі розмістив величезне озеро з назвою Термі, в яке впадають більше 10 річок. Насправді його ніколи не існувало, а на цьому місці були розташовані величезні масиви непролазних боліт біля річки Прип'ять.

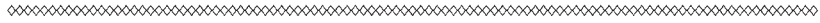
Устя Дніпра достатньо точно нанесено на стародавню карту неподалік від міста Муліса (Олешшя). Колись це було велике місто-порт, розташоване поблизу сучасного Херсону на острові, що пізніше нарекли Потьомкінським. Навпроти устя Днабруса А. Ідрісі зобразив невеликий острів, що назвав Андисера. Не важко здогадатися, що мова йшла про острів Березань. Саме на цьому острові було знайдено поховання з рунічними написами епохи вікінгів-варягів, що вказує на їхнє перебування на цій ділянці «шляху із Варягів у Греки». Цей поодинокий камінь так само, як і рунічний напис Halvdan на парапеті храму св. Софії в Константинополі, опосередковано свідчать на користь популярності «шляху із Варягів у Греки». Хоча не слід виключати й можливість того, що то були окремі варяги-найманці, що самотньо подорожували світом у ті далекі від нас часи.

Рунічний камінь був знайдений на острові Березань у 1904 р. професором Є.П. Штерном під час археологічних розкопок⁹. Напис було зроблено молодшими рунами, він сповіщав про поховання та імена померлих. Вважають, що цей напис датується VI–IX ст. Скоріше за все, померлих або вбитих варягів тоді поховали на острові на зворотному шляху з Візантії, адже цей острів був першим клаптиком землі, що мандрівники зустріли опісля тривалого морського переходу.

Чорне море на карті А. Ідрісі нанесене з численними прикрими помилками. Так, на ній взагалі немає Кримського півострова! Проте, кримські міста зображені достатньо правильно і послідовно. Не варто шукати у А. Ідрісі Азовське море, його теж немає ані на карті, ані в описах. Очевидно, що тодішні мореплавці вкрай рідко заходили до цього мілководного моря.

Згідно А. Ідрісі, найбільшим портом на півночі Чорного моря була Матраха (Тмутаракань). Стародавній картограф зобразив її на берегах річки Русії, в котрій не важко впізнати Керченську протоку.

А. Ідрісі використовував подорожні щоденники мандрівників, що прямували із Константинополя до Тмутаракані. На карті достатньо точно



подано відстані між кримськими містами на цьому путі. Так, відстань від Херсонесу до Матрахи дорівнює у Ідрісі 150 милям, насправді вона й складає 300 кілометрів, тобто близько 150 миль¹⁰.

Цікавим є той факт, що у гирло Дніпра-Днабруса подорожники, що надали відомості А. Ідрісі, взагалі не заходили! Вони оминули Дніпровський лиман й попрямували до Херсонесу. Цей факт можна пояснити тим, що дніпровський шлях вже тоді був настільки второваним, що купці почали шукати нові ринки збуту своїх товарів і знайшли свій зиск в Тмутаракані.

Тмутаракань була древнім містом, що розташовувалося на Таманському півострові. Хазари називали її Самкерц, візантійці — Таматарха, греки — Матарха, монголи — Матрика, генуезці — Матрега. Як бачимо, А. Ідрісі майже не спотворив давню назву цього міста, у нього воно зветься Матраха¹¹.

Коли в 965 р. київський князь Святослав Ігоревич розгромив Хазарський каганат, Тмутаракань стала центром князівства. В цей час активно використовували вкрай зручну тмутараканську гавань для дальніх й ближніх морських подорожей до Константинополя і на Північний Кавказ.

Як бачимо, праця А. Ідрісі має непересічне значення для вивчення історичної географії Київської Русі. Великий обсяг топонімічної інформації текстової частини цієї праці дає нам безцінний матеріал для подальших досліджень. Карта А. Ідрісі переносить нас у далеке минуле нашої країни. Завдяки їй ми маємо унікальну можливість поринути в XI ст. Разом з тим, на карті 1154 р. немає чітко визначеного «шляху із Варягів у Греки», є тільки окремі, широко відомі міста на цьому маршруті. На північному березі Чорного моря А. Ідрісі згадав місто Олешья (Муліса) звідкіля починався великий торговельний шлях вгору по Дніпру, як це впливає з п'ятої секції шостого клімату. На цьому шляху Ідрісі вказав міста: Київ, Канів, Переяславль, Борислав¹².

А. Ідрісі описав і показав маршрут із Києва до Болгар та з Константинополя до Криму. Шлях із Візантії до Києва і далі на північ чомусь залишився поза увагою стародавнього автора карти. Проте більшість великих міст на досліджуваному шляху все-таки знайшли своє законне місце на карті та описовій частині цього неперевершеного твору.

Однією з найбільш достовірних й найточніших стародавніх карт Північної Європи цілком справедливо вважають так звану карту «Carta Marina». Вона була створена шведським церковним діячем і дипломатом Олафом Магнусом. В 1530 р. він разом із своїм братом був вимушений назавжди залишити рідну Швецію, проте все своє життя продовжував

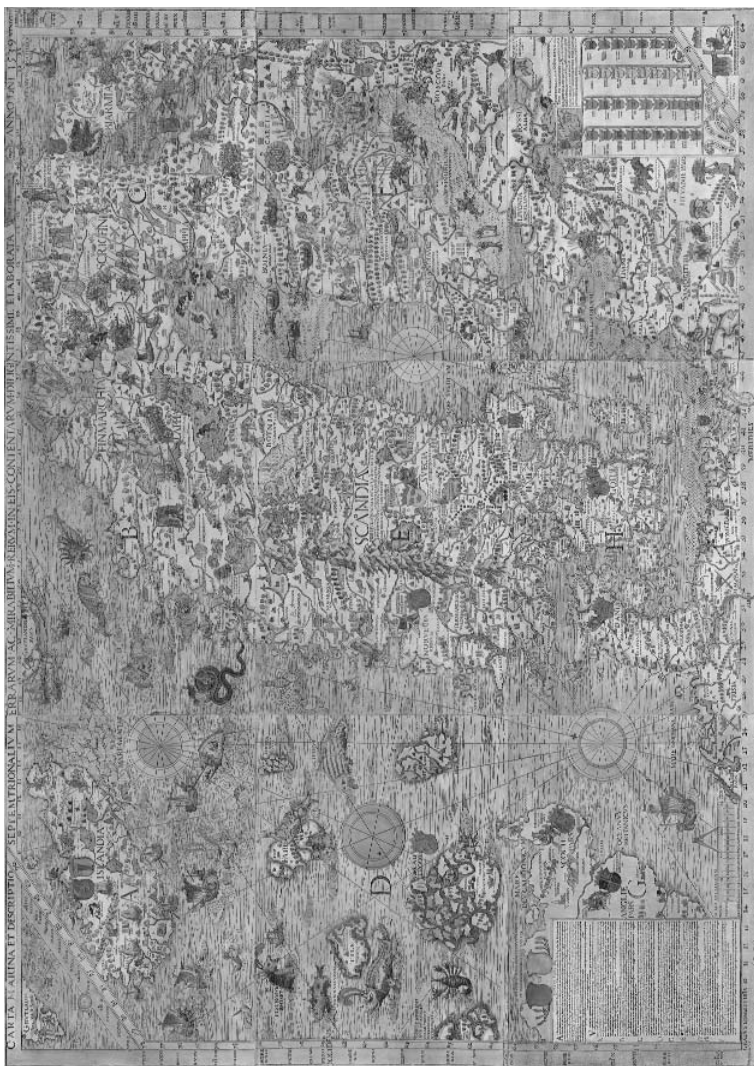


Рис. 2. Матррыс О. Карта Марина, 1539 г.



збирати матеріали з її історії, географії та картографії. О. Магнус багато подорожував по теренах Європи, виконуючи різні дипломатичні місії, і одночасно збирав матеріали для своїх наукових праць.

О. Магнус народився в епоху великих географічних відкриттів. З відкриттям у 1492 р. Америки почався новий етап у вивченні навколишнього світу. Це насамперед стосувалося глибокого вивчення не тільки щойно відкритих земель, але й давно освоєних і добре знаних територій. За достатньо короткий термін часу вчені радикально переглянули свої уявлення про Землю, її материки і моря-океани. Якщо до цієї епохи вважалося правильним й необхідним базувати свої знання на основі класичних творів сивої давнини, то з кінця XV ст. базовими стали новітні досягнення наукової думки.

До XV ст. «Географія» Клавдія Птоломея, що жив у I–II ст. н.е., вважалася найбільш важливою і авторитетною працею з географії Землі. Фундаментальний твір давньогрецького вченого складався з восьми окремих книжок, що містили географічні координати найбільш важливих об'єктів. «Географія» Птоломея по суті була величезним посібником для подальшого складання новітніх географічних карт. Вона постійно доповнювалася інформацією про найновіші відкриття.

У 1539 р. завдяки фінансовій підтримці патріарха Венеціанської республіки була надрукована «Carta Marina» О. Магнуса у кількості лише декількох примірників. Повна назва цієї карти — «Морська карта і опис північних земель, з дивовижними явищами, що в них відбуваються, ретельно виконана в рік від Різдва Христового 1539. У Венеції. Коштом ясновельможного Ієронімо Квіріні, патріарха венеціанського». Карта мала розміри 1,7х1,25 м й була розділена на дев'ять частин. Ці частини були позначені латинськими літерами від А до І й кожна з них мала розмір 55х40 см. Джерельною базою для складання цієї карти слугували власні подорожні записи О. Магнуса, а картографічною основою стала «Географія» Птоломея і карти скандинавських мореплавців. Коментарі до карти були перекладені її автором італійською та німецькою мовами і видані окремим накладом.

Морська карта повинна була стати новою навігаційною картою для мореплавців та мандрівників, що подорожували до Північних країн Європи. Вона мала розу вітрів, компасні напрямки і виходи координатної сітки на рамці. Мірило карти складало приблизно 10–15 км в 1 см. Масштаб було позначено в німецьких, італійських та готських милях. Звідси можна зробити попередній висновок, що саме для цих країн і призначалася дана карта.



Рельєф на карті позначався звичайним для того часу способом — невеликими пагорбами. Рослинний світ був нанесений лише в деяких місцях у вигляді лісів. На карті були нанесені держави з їхнім поділом на окремі області. Знайшли своє місце на карті О. Магнуса міста і фортеці тогочасної Північної Європи, маяки, дамби та інші гідрографічні споруди. Була навіть така важлива для мореплавства інформація, як терміни промерзання Балтійського моря.

На карті багато безцінного історико-етнографічного матеріалу. О. Магнус зобразив мешканців північних країн в їхньому національному одязі. Це стосувалося як мирного населення, так і військових. На мапі є інформація і про військові походи, і про місцеві промисли. Оскільки автор карти жив у середньовіччі, то немає нічого дивного у тому, що морську безодню він густо населив неймовірними чудовиськами, а в латинському тексті навів стародавні легенди і свої пояснення до них.

На частині карти, що позначена латинською літерою С зображено руські землі. Невеликий малюнок на карті відтворював, як московські купці волоком перетягують свої човни по суходолу. Хоча на той час «шлях із Варягів у Греки» втратив своє першорядне значення, це зовсім не означало, що по ньому взагалі перестали плавати торговельні судна. Безумовно, що ця водна артерія продовжувала функціонувати, хоча, звичайно, колишнього жвавого товарообігу на ній вже не було.

Ця карта цікавить нас насамперед своєю інформативністю про один з двох кінцевих пунктів «шляху з Варягів у Греки». До О. Магнуса скандинавські країни не були настільки повно та точно зображені на картографічних творах минулих століть. Морська карта О. Магнуса виправляла численні недоліки своїх попередників, зокрема Птолемея. Вперше відтворення Скандинавського півострова нагадувало його справжній вигляд і майже відповідало сучасним зображенням. В 1555 р. О. Магнус видав в Римі книгу «*Historia de Gentibus Septentrionalibus*» (Історія північних народів), яка стала літературним продовженням його неперевершеного картографічного твору.

Сигізмунд Герберштейн (1846–1566 рр.) був видатним дипломатом, істориком та письменником. Він двічі (1517 і 1526 рр.) приїздив до Московської держави за фахом своєї діяльності. Оскільки ці візити до білокам'яної були досить тривалими, то йому вдалося достатньо добре вивчити загадкову Московію і розібратися в багатьох питаннях, що турбували не тільки дипломатів і політиків. За результатами своїх спостережень С. Герберштейн у 1546 р. видав книгу «Записки про Мос-

ковію)¹³. Для нашого дослідження ця праця цікава насамперед не її текстами, а картографічними документами, які були додані до цієї книги.

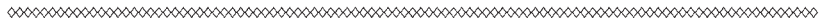
Перше видання «Записок про Московію» містило карту, що зображувала Московську державу і прилеглі території. Зміст карти охоплював величезні простори від Балтійського моря до Уралу і від Білого моря до Чорного.

В результаті співпраці С. Герберштейна з німецьким картографом і гравером Августином Хиршфогелем був створений цілий ряд ілюстративного матеріалу до наступних перевидань «Записок...», в тому числі й картографічних матеріалів. У 1549 р. було створено нову карту, яку ми наводимо в якості ілюстрації до цієї статті.



Рис. 3. Герберштейн С. Карта Московії, 1549 р.

В наступні роки праця С. Герберштейна була перевидана з новими картами Московії. Так, у 1550 р. карти для неї були створені італійським картографом Джакомо Гастальдо. Дана карта відома історикам під назвою «Descrpicione de la Moscovia per Giacomo Gastaldo piemontese, cosmographo in Venetia». Вона мала досить оригінальний вигляд, адже нагадувала за формою трапецію, що зужувалася догори.



Ані під час своєї першої подорожі, ані під час другої дипломатичної місії, С. Герберштейн не був у Києві. Його маршрути проходили повз стародавній Київ. Проте усі видання книги С. Герберштейна «Записки про Московію» доповнювалися картами, на яких достатньо повно були зображені українські терени і, зокрема, гідрографія. Борисфену-Дніпру, як годиться, було приділено багато місця та уваги, зважаючи на його непересічне значення.

У тексті «Записок про Московію» С. Герберштейна можна знайти інформацію не тільки про Дніпро. Зокрема, середньовічний дипломат писав про річку Ловать, що протікає неподалік від витоків Борисфена-Дніпра. За його висловом, це те саме місце, де апостол Андрій перетягнув свій човен від Дніпра, і далі помандрував до Новгороду. Саме тут у наступні століття проходили волоки «шляху із Варягів у Греки».

Герхарда Меркатора (1594–1594 рр.) цілком справедливо називають засновником сучасної картографії. Адже саме він розробив математичну проєкцію, яка дозволяла створювати нові й дуже зручні навігаційні карти для мореплавства. Ця рівнокутна циліндрична проєкція згодом отримала назву проєкції Меркатора. Вона широко використовується і застосовується й у сьогоденні.

У 1538 р. Г. Меркатор склав карту світу, на якій вперше в історії показав місцезположення невідомого досі південного материка. Ще одна заслуга великого картографа і географа у тому, що він створив глобус Землі (1541 р.), а пізніше, у 1541 р. — глобус Місяця.

У 1544 р. Г. Меркатор створив карту Європи на 16 аркушах, а у 1547 р. видав нову карту Європи, яка була ще більш точною та достовірною. У 1569 р. Меркатор видав нову карту світу на 18 аркушах, для створення якої він застосував нову циліндричну проєкцію. З 1578 р. і до самої своєї смерті Г. Меркатор плідно працював над створенням свого нового дітища — Атласу світу, для якого він склав 74 новітні карти. Проте закінчити цю епохальну працю йому не пощастило. Роботу продовжив його син Румольд, який видав у 1595 р. останню серію карт для атласу, що складалася з 36 картографічних зображень.

У виданні 1595 р., що було здійснено після смерті великого картографа, увійшла і карта, яка найбільше цікавить нас у даному дослідженні. Це карта «Росія та її сусіди», розміри якої — 47,5x35,3 см¹⁴. Вона є найбільш точною, детальною картою з усіх карт, що ми розглянули дотепер. Уся гідрографія Європейської частини Росії, нанесена на дану карту, намальована настільки вдало, що ця карта мало чим відрізняється від сучасних зображень. Нарешті у світі з'явилося досконале карто-

графічне зображення ріки Дніпра завдяки нетлінній праці великого Меркатора.



Рис. 4. Меркатор Г. Росія та її сусіди, 1595 р.

На протязі середини XVI ст. масштабні картографічні роботи розгорнулися й на теренах Московської держави. У 1552 р. цар Іван IV наказав «землю виміряти і креслення всієї держави зробити». Були здійснені нечувані досі обсяги топографічних робіт для створення новітніх карт, що охоплювали величезну територію від Північної Двіни до устя Дону, прикаспійських та уральських степів. Завдяки цьому до кінця XVI ст. в Московії накопичився чималий картографічний та описовий матеріал. Трохи згодом на його основі була створена генеральна карта Московської держави — Велике креслення.

Вважають, що час створення першого варіанту (редакції) Великого креслення — після 1556 р. Проте, карта швидко застаріла і неабияк потріпалася, саме тому виникла необхідність поновити її. Нове креслення «полю» було здійснено у 1627 р.

У 1627 р. була складена «Книга Великого креслення». Вона містила відомості про дві генеральні карти Московської держави — старе та нове



креслення. Тексти книги тривалий час використовувалися як самостійний загальногеографічний посібник. Їх застосовували для різних цілей: наукових, практичних та загальноосвітніх. На сьогодні відомо близько 40 списків (копій) «Книги Великого креслення», що були зроблені у XVII–XVIII ст. Така велика кількість примірників свідчить про її неабияку популярність і широке розповсюдження на російських теренах.

Значення «Книги Великого креслення» найкращим чином передано наступними словами: «Наскільки Нестор в терміні того часу, що він описав, важливий для нашої Історії, настільки ж і Книга Великого креслення важлива для нашої Географії»¹⁵.

Старе креслення охоплювало величезну територію: від Білого моря до Чорного, і від Фінської затоки — до річки Обі. Нове креслення, або креслення «полю» покривало значно меншу ділянку Московської держави: від Москви до Чорного моря, між лівими притоками Дніпра та правими притоками Дону¹⁶.

Особливо цікавим для нашого дослідження є той факт, що друге креслення створювалося на основі описів по трьом головним торговельним шляхам: Муравському, Ізюмському і Кальміуському. Є також описи ще кількох татарських шляхів, проте давньоруських маршрутів на ній немає.

Нажаль, до наших днів не збереглося жодного фрагмента Великого креслення, ані креслення «полю». У 20-х роках ХХ століття у Державному архіві Стокгольму Л.С. Багров виявив «Креслення українським і черкаським містам від Москви до Криму»¹⁷. Припускають, що це креслення створили близько 1670–1671 рр. Деякі дослідники вважали, що воно було копією креслення «полю», проте подальше вивчення цього документу спростувало це припущення. Рукописна карта мала розміри 80х90 см і покривала територію Лівобережної України і Московії. На карті були нанесені торговельні шляхи з відстанями між населеними пунктами¹⁸.

Розповідь про старовинні карти, на яких зображена головна водна артерія України, не була б повною, якби ми оминули картографічну спадщину Гійома Левассера де Боплана. Цей військовий інженер і картограф чимало зробив для створення новітніх картографічних зображень українських земель. Його генеральна карта України дотепер вражає нашу уяву завдяки своїй точності відображення українських теренів.

У 1639 р. зусиллями Г.Л. де Боплана була здійснена топографічна зйомка вздовж Дніпра. На основі цих робіт були створені карти, що

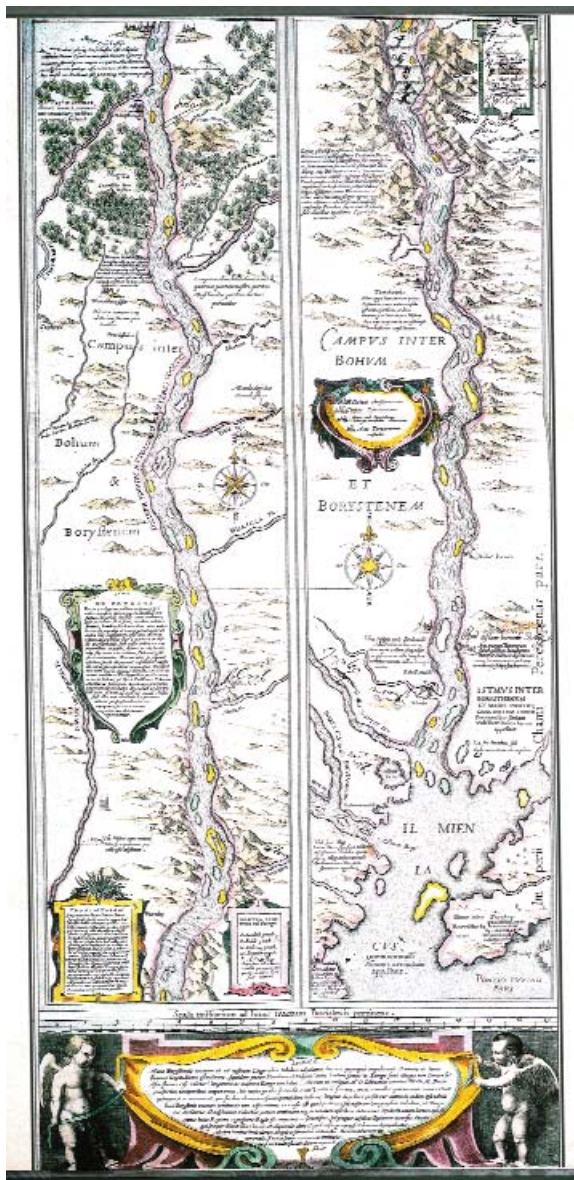
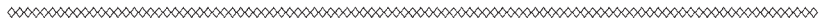


Рис. 5. Маковський Т., Блау Я. Борисфенський шлях, нижня течія Дніпра, 1643 р.



вперше побачили світ у 1643 р., але авторство Г.Л. Боплана на цих картах не було зафіксовано. Лише у 1662 р. карти Дніпра за авторством Боплана були опубліковані у другому томі атласу «Atlas Maior» голландця Яна Блау. Вони отримали латинську назву Tractus Borysthenis (Борисфенський шлях). Карти Дніпра розміщалися на трьох аркушах, кожен з яких було поділено на дві частини. Вони охоплювали територію від Києва до Чорного моря. Мірило перших двох аркушів складало 1:232 000, третій було створено у масштабі 1:463000. Впродовж кількох років ці карти витримали неодноразові перевидання у атласах Я. Блау і Я. Янсона.

У 1639 р. Г.Л. де Боплан створив перший варіант загальногеографічної карти України. Ця рукописна карта мала латинську назву Tabula Geographica Ukrainica, тобто — Українська географічна карта. Розміри мапи — 44,5×62,5 см, мірило — 1:1500 000. На карті було нанесено майже 300 населених пунктів і 80 річок, серед яких особливо виділявся Дніпро з його 13 порогами. Ця рукописна карта вціліла до сих пір, вона зберігається у Військовому архіві Стокгольма (Швеція).

У 1648 р. в Данцигу було видано перші друквані примірники генеральної карти України. Назва мапи — Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina, розміри — 42×54,5 см. На цій карті масштабу 1:1800 000 було зображено вже набагато більше географічних об'єктів, аніж на попередній, майже 1300. Населених пунктів було майже 1000 і понад 150 річок. Ця генеральна карта України відома у декількох варіантах. Так, у 1660 р. цю карту перевидали у Руані задля ілюстрації «Опису України». Вона була виправлена і доповнена зображенням Кримського півострова. Загалом, дослідники нарахували п'ять різних варіантів генеральної мапи України зразка 1648 р. і шість варіантів карти 1660 р.

Проте головна картографічна праця Г.Л. де Боплана була видана у 1650 р. Це була докладна, середньомасштабна карта (1:450 000), складена на 8 аркушах розміром 41,5×45 см. Таким чином, загальний розмір карти складав 83×216 см. Ця достатньо велика за розмірами і величезна за інформативністю карта мала латинську назву Delineatio specialis et accurata Ukrainae. Cum suis Palatinatibus ac Distictibq, Provinciysq adjacentibus (Спеціальний і докладний план України разом з розташованими в ній воеводствами, округами і провінціями).

У своїй передмові до «Опису України» Г.Л. де Боплан писав: «Я не пропоную вам карту, складену за чужими описами чи розповідями, а карту, яку я склав особисто внаслідок точних вимірів, що проводив у всіх закутках тієї землі, яка на ній зображена... Брак вільного часу при вико-

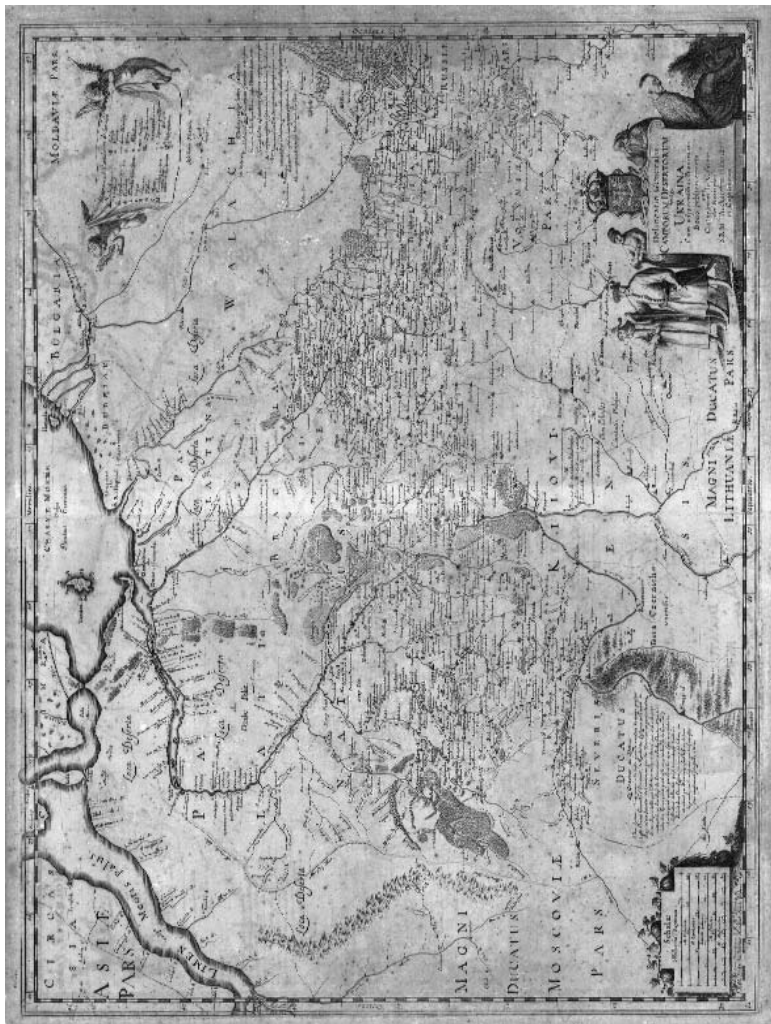


Рис. 6. Боллан Г. Генеральна карта України, 1648 р.



нанні відповідальних доручень під час воєнних дій у тім краю змусив мене витратити майже вісім років, щоб завершити цю роботу»¹⁹.

Окрім карт України Г.Л. де Боплан опублікував книгу «Опис України». Перше видання якої побачило світ у 1651 р. під назвою «Description des contrées du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Par le Sieur de Beauplan» (Опис околиць королівства Польщі, що тягнуться від меж Московії, аж до кордонів Трансильванії). Друге видання було здійснено у Руані в 1660 р.

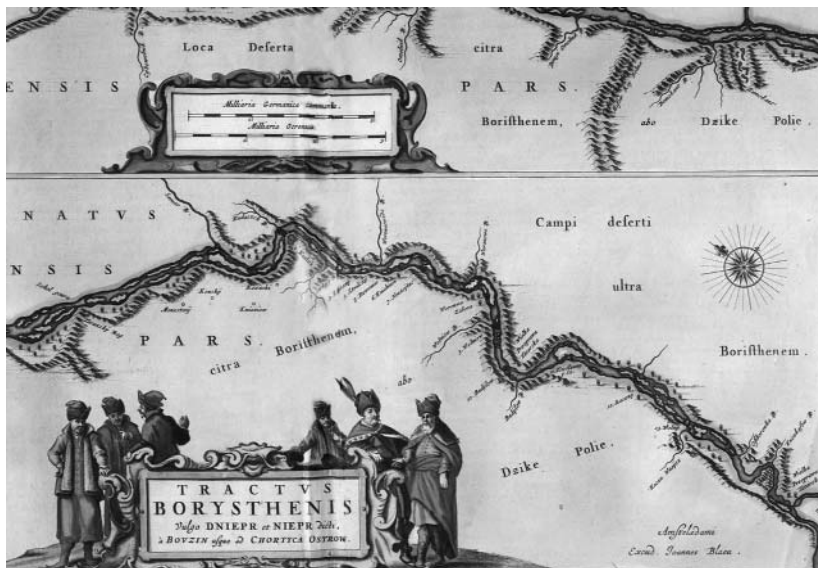


Рис. 7. Боплан Г. Карта Дніпра, фрагмент, 1662 р.

У своєму «Описі України» Боплан докладно розповів про ріку Дніпро, або Борисфен, міста, що розташовані на ньому, дніпрові пороги і притоки. Багато уваги приділено українському народу, його звичаям, ремеслам. Досить докладно описано життя запорізьких козаків, їх устрій, бойові походи. Ця книга значно сприяла популяризації України у світі, вона відкрила багато невідомих раніше сторінок з життя українського народу для західного читача. Опосередковано про популярність свідчить і те, що дана книжка була перекладена багатьма європейськими мовами, зокрема польською, англійською, німецькою, російською. Картографічна спад-



щина Г.Л. де Боплана стала в нагоді багатьом поколінням картографів з різних країн світу, а його карти неодноразово використовувалися у якості основи для складання новітніх картографічних зображень України.

Найбільшою природною перешкодою для подорожників на «шляху із Варягів у Греки» були дніпрові пороги. У «Книзі Великого креслення» знаходимо назви наступних дніпрових порогів і забор: Кодак, Дзвонець, Сурський, Лоханський, Стрельчий, Княгинін, Ненаситець, Ворона Забора, Вовнег, Будило, Личний, Таволжаний, Вільний, Белікова Забора. Багато уваги свого часу дніпровим порогам приділив відомий історик, археолог, етнограф і дослідник Д.І. Яворницький. Він називав дев'ять дніпрових порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовнигівський, Будильський, Лишний, Вільний²⁰. В книзі першої «Історії запорізьких козаків», розділі «Гідрографія, топографія і клімат Запорізького краю» Д.І. Яворницький також дав перелік усіх дев'яти порогів Дніпра-Славути. Найбільший і найстрашніший з усіх порогів — Ненаситець Яворницький називав Дід-порогом. Онук-поріг мав ще назву Вовнигівський і був набагато менший розмірами за попередній. Окрім дніпрових порогів значно перешкоджали судноплавству забори, яких налічувалося 91, серед яких окремо виділяли шість найбільших — Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива, Таволжанська. Також на Дніпрі було безліч окремих каменів-скель, поміж якими виділяли сім найвідоміших: Богатирі, Монастирко, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджолла, Розбійники.

Кількість дніпрових порогів різниться у різних авторів. Так, К. Багрянородний нарахував їх сім; Е. Лясота, Г. де Боплан, «Книга Великого креслення», «Древня російська гідрографія» — називали тринадцять; «Атлас Дніпра» 1786 р. — одинадцять; «Дослідження» Лемберта — дванадцять; «Гідрографічна карта дніпрових порогів» — дев'ять²¹.

Таку різницю у кількості дніпрових порогів вчені вбачали у тому, що деякі дослідники приймали усі природні перешкоди на шляху Дніпра, в тому числі й забори, за його пороги.

Для вивчення та опису дніпрових порогів Д.І. Яворницький використав різні картографічні матеріали, зокрема — два рукописні плани: «План ріки Дніпра з островами» 1780 р. Арапова та «Атлас ріки Дніпра» 1876 р. адмірала П.І. Пущина. Також у його книгах можна знайти посилання на Генеральну мапу 1751 р. інженера-полковника де-Боксета. Напевно, мова йшла про військового генерал-аншефа Данила де Боксета. Саме він складав плани Києва 1741 та 1745 рр. та «Карту Задніпровських місць» 1745 р.



Рис. 8. Дніпрові пороги і Ненаситецький поріг. XIX ст.



Д.І. Яворницький дав посилання на ще кілька важливих документів, у яких був повний перелік дніпрових порогів — «Географічний план дніпровим порогам від устя річки Самари до Олександрівської фортеці із зображенням ситуації по обидва боки річки». Його було створено у період з 1770 по 1774 р. Також згаданий «Генеральний план дніпрових порогів» 1803 р.²²

До книги Д.І. Яворницького «Вольности запорожских казаков» додані декілька картографічних матеріалів, зокрема: «План запорізької верфи» геодезиста І. Єлагіна. Цей план мав ще одну назву — «Карта опису ріки Дніпра від устя річки Самари до устя лиману» 1774 р. Також, до книги прикладені: план міста Катеринослава 1786 р. та карта Річчі Заннони 1767 р. польською і турецькою мовами.

У цьому документі позначено, що на 93 верстах від устя річки Самари до Хортинського острова у Дніпро впадають дванадцять річок, а порогів тут одинадцять і два припора. Додані пороги Княгинець (нижче Звонця), Воронова (після Ненаситця), поріг Вольний розбито на два окремих порога: перший і другий Вольний, а поріг Лишний пропущений взагалі.

Із більш сучасних карт дніпрових порогів, що були створені перед їх затопленням, слід відзначити «План порожистої частини ріки Дніпра» 1917–1923 рр. З 1932 р. дніпрові пороги припинили своє існування, вони опинилися на дні новоствореного рукотворного моря.

Таким чином, ми розглянули лише деякі, лише основні, найбільш вагомі історичні матеріали, безпосередньо пов'язані з картографуванням головної водної торговельної магістралі України-Русі — «шляху із Варягів у Греки». Дніпровський шлях активно використовувався і експлуатувався на протязі багатьох століть. За цей величезний термін часу накопичилася чимала картографічна та інформативна база, вивчення якої потребує неабияких зусиль. Занадто вузькі рамки статті не дозволяють нам більш детально дослідити й описати усе розмаїття картографічних матеріалів, котрі зображують Славутич-Борисфен-Дніпро на різних історичних етапах еволюції використання цієї водної артерії. Нажаль, багато картографічних матеріалів, важливих, вагомих і цінних залишилося поза увагою. Проте наша плідна праця у цьому напрямку надалі буде продовжена.

Бібліографія по темі: «Шлях із Варягів у Греки»

Багров Л. Чертеж украинским и черкасским городам XVII в. // Труды великих русских ученых за границей. — Берлин, 1923. — Т. II. — С. 30–42.



Багрянородный К. Об управлении империей / Древнейшие источники по истории СССР. — М.: Наука, 1991. — 496 с.

Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Від. ред. В.А. Смолій та ін. — К.: Час, 1993. — 656 с.

Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1873.

Барсов И.П. Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровой) летописи. — Варшава, 1885. — 368 с.

Бережков Н.Г. Хронология русского летописания / Предисл. Н. Улащика. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 376 с.

Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева. — СПб., 1820.

Бернштейн-Коган С.В. Путь из варяг в греки // Вопросы истории, 1950. — Сб. 30. — С. 239–270.

Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995.

Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К.: Наук. думка, 1968. — 224 с.

Брайчевський М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.: история и археология. — К., 1985. — С. 19–30.

Брим В.А. Происхождение термина «Русь» / Россия и Запад. — Пг., 1923. — Ч. 1.

Брим В.А. Путь из варяг в греки. // Изв. АН СССР, VII. Сер. общ. наук, 1931. Вып. 2. — С. 201–247.

Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Археологические памятники Древней Руси IX–XI вв. — Л., 1978.

Булкин В.А. О появлении норманнов в Днепро-Двинском междуречье / Проблемы истории и культуры Северо-Запада РСФСР. — Л., 1977.

Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе в XI–XII вв. // ЖМНП, 1874–1875, № 176–178.

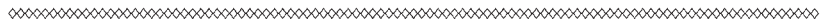
Воронаў С., Кіштымаў А., Тарасаў С. Рэканструкцыя і мадэліраванне старажытных рачных і марскіх шляхоў // Беларускі гістарычны часопіс. — 2005. — № 1. — С. 21–30; — № 3. — С. 3–14.

Воронин Н.Н. Средства и пути сообщения / История культуры Древней Руси. — Т. 1. — С. 303–324.

Герберштейн Сигизмунд. Записки о московских делах. — СПб., 1908.

Глазырина Г.В. Исландские викингские саги о Северной Руси: Тексты, перевод, комментарий. — М.: Ладомир, 1996. — 236 с.

Глазырина Г.В. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий. — М., 2002. — 464 с.



Глазырина Г.В. Древнескандинавские письменные источники по истории Европейского региона СССР // Вопросы истории. — М., 1985. — № 10. — С. 36–53.

Глазырина Г.В. География Восточной Европы в сагах о древних временах // ДГ. 1986. — М., 1988. — С. 229–235.

Голубева Л.А. Весь, скандинавы и славяне // Финно-угры и славяне. — Л., 1979.

Греков Б.Д. Киевская Русь / Отв. ред. Л.В. Черепнин. — Л.: Госполитиздат, 1953. — 568 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1991–2001.

Гуревич А.Я. История и сага. — М., 1972.

Гуревич А.Я. Походы викингов. — М., 1966.

Давня історія України в 3-х томах / Ред. кол.: П.П. Толочко та ін.. — К., Ін-т археології НАНУ, 1998.

Дашкевич Н.П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Киевские университетские известия, 1886. XXVI. — № 11. — С. 220–241.

Джаксон Т.Н. «Восточный путь» исландских королевских саг // История СССР, 1976. — № 5.

Джаксон Т.Н. Древнерусские города в исландских королевских сагах // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии. — М., 1987. — Т. 3. — Вып. 1.

Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. — М., 2003.

Древнерусские города в древнескандинавской письменности. Тексты, перевод, комментарий / Сост. Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон. — М., 1987.

Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е.А. Мельниковой. — М., 1999.

Дубов И.В. Великий Волжский путь. — Л.: Изд-во Ленград. ун-та, 1989. — 256 с.

Загоскин Н.П. Русские водные пути и судовое дело в допетровской России. — Казань, 1910. — 368 с.

Закревский Н.В. Описание Киева. — М., 1868.

Захарченко М.М. Киев теперь и прежде. — К., 1888.

Ипатьевская летопись. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 648 с.

Историческая география СССР / Под ред. В.З. Дробышева, И.Д. Коваленко, А.В. Муравьева. — М., 1973.

История Киева / Под ред. Ю.Ю. Кондуфора и др. — К., 1983.

Каргер М.К. Древний Киев. — М., Л., 1961.



Кирпичников А.Н., Лебедев Г.С., Булкин В.А., Дубов И.В., Назаренко В.А. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства (IX–XI вв.) // Крат. сообщ. Инст-та археолог., 1980. — № 160.

Китлов А.А. Русь в исландских сагах // Русская речь, 1971. — № 2. — С. 25.

Книга Большому чертежу / Ред. К.Н. Сербиной. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950.

Книга, глаголемая Большой чертеж, изданная по поручению Императорского общества истории и древностей Российских, действительным членом общества Г.И. Спасским. — М.: Университетская типография, 1846.

Клейн Л.С., Лебедев Г.С., Назаренко В.А. Норманнские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения // Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв. — Л., 1970.

Козловский И.П. Внешние сношения Древней Руси. — Ростов-на-Дону, 1930.

Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К.: Наук. думка, 1986. — 160 с.

Котляр М.Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. — К., 1996.

Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст.: Історичне дослідження. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. — 316 с.

Кузнецов С.К. Русская историческая география. — Вып. 1. — М., 1910. — С. 50.

Кузьмин А.Г. К вопросу о происхождении варяжской легенды / Новое о прошлом нашей страны. — М., 1967.

Лаврентьевская летопись. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 496 с.

Лебедев Г., Жвиташвили Ю. Дракон Нево: на Пути из Варяг в Греки. Археолого-навигационные исследования древних водных коммуникаций между Балтикой и Средиземноморьем. — СПб.: Нордмед-издат, 2000. — 196 с.

Лебедев Г.С. «Из варяг в греки» под парусом и на веслах // Восточный путь, № 2, 1996.

Лебедев Г.С. Путь из варяг в греки // Вестн. ЛГУ. Сер. История, язык, литература. — 1975. — Вып. 4. — № 20. — С. 37–110.

Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985. — 234 с.

Летопись по лаврентьевскому списку. — СПб., 1872.



Лихачев Д.С. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси. — М., 1975.

Літопис Руський за Іпатіївським списком. Давньоруські та давні українські літописи. Пер. Л. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.

Ловмянський Х. Русь и норманны. — Перевод с польск. / Вступ. сл. и ред. В.Т. Пашуто. — М.: Прогресс, 1985. — 303 с.

Мавродин В.В. Начало мореходства на Руси. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1949. — 148 с.

Малий словник історії України / Ред. кол.: В.А. Смолій та ін. — К.: Либідь, 1997. — 463 с.

Мельникова Е.А. Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1976.

Мельникова Е.А. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. // Скандинавский сборник, 1976. — № 21.

Мельникова Е.А. Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации // Древнейшие государства на территории СССР, 1987. — М., 1989.

Мельникова Е.А. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI вв. К истории названия варяг // Славяноведение, 1994. — № 2.

Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. — К.: Глобус, 1996. — 222 с.

Муравьев А.В., Самаркин В.В. Историческая география эпохи феодализма. — М., 1973.

Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. — М.: Языки русской культуры, 2001. — 784 с.

Насонов А.Н. История русского летописания XI — нач. XVIII вв. — М., 1969.

Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951.

Нікітенко Н. Від Царгорода до Києва. — К.: Делта, 2007. — 264 с.

Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР. 1967. — № 3.

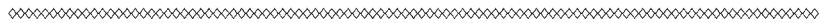
Оболенский Д. Связи между Византией и Русью в XI–XV вв. / Международ. конгресс ист. наук. — М.: Наука, 1970. — 15 с.

Пашуто В.Т. Летописная традиция и варяжский вопрос // Летописи и хроники, 1973. — М., 1974.

Пашуто В.Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы // Скандинавский сборник, 1970. — № 15.



- Повесть временных лет по лаврентьевской летописи 1377 г. — М., 1950.
- Повесть временных лет (текст и перевод) / Под ред. В.П. Андриановой-Перетц. — М., Л., 1950.
- Полное собрание русских летописей. — СПб., 1846.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. — К.: Либідь, 1995.
- Прицак О.* Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). — Т. 1. — К.: Обереги, 1997. — 1080 с.
- Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. — Т. 2. — К.: Обереги, 2003. — 1304 с.
- Руссов С.* О сагах в отношении к русской истории или вообще о древней Руси. — СПб., 1834.
- Рыбаков Б.А.* Варяги. Норманнская теория // История СССР. Первая серия. — Т. 1. — М., 1966.
- Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963.
- Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. — М., 1982.
- Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути / История культуры Древней Руси. — Т. 1. / Под ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера, М.А. Тихоновой. — М., Л., 1948.
- Рыдзевская Е.А.* Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. — М., 1978.
- Сапунов А.П.* Сказания исландских, или скандинавских саг о Полоцке, князьях полоцких и реке Западной Двине // Полоцко-витебская старина. — Витебск, 1916. — Т. IV. — Вып. 3. — С. 1–33.
- Сергеев И.В.* Тайна географических названий. — М., 1963 — 236 с.
- Середонин С.М.* Историческая география. — Пг., 1916. — 238 с.
- Свердлов М.Б.* Скандинавы на Руси в XI в. // Скандинавский сборник, 1974. — Вып. XIX. — С. 55–68.
- Славяне и Русь в зарубежной историографии / Сб. науч. ст. АН УССР, Ин-т археологии. — К.: Наук. думка, 1990. — 149 с.
- Смирнов П.П.* Волзький шлях стародавньої Русі / Нариси з руської історії VI–IX ст.. — К., 1928. — 228 с.
- Сосса Р.І.* Історія картографування території України. — К., 2000.
- Спицын А.А.* Торговые пути Киевской Руси. — СПб., 1911. — С. 2–16.
- Стеллецкий И.Я.* Летописные Варяжская пещера и клад // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. — М., 1916. — С. 261–276.
- Стринггольм А.М.* Походы викингов, государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов. — СПб., 1861.
- Субтельний О.* Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука. Вступ. сл. С. Кульчицький. — К.: Либідь, 1993. — 718 с.



Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. — К.: Наук. думка, 2005. — 364 с.

Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.

Толочко П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — 359 с.

Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки отечественной историографии / Отв. ред. В.В. Мавродин. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1990. — 322 с.

Хведченя С.Б. Святыни и святые Киево-Печерской лавры. — К.: Географика, 2001. — 190 с.

Хведченя С.Б. Таємниці лаврських святинь. — К.: Географика, 2004. — 284 с.

Ходаковский З. Пути сообщения в Древней Руси // Русский исторический сборник. — Т. 1. — М., 1873. — С. 21–22.

Шахматов А.А. Повесть временных лет. — Т. 1. — СПб.: Изд-во Археографич. комис., 1916. — 403 с.

Шевчук В. «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського // Хроніка — 2000. — Вип. 17–18, 1997.

Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890.

Южная Русь и Византия / Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византистов). — К.: Наук. думка, 1991. — 168 с.

Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989.

Якобсон Г. Варяги и путь из варяг в греки // Scando-Slavica, 1983, № 29.

MARRA MUNDI. Зб. наук праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів, Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. — 911 с.

¹ *Багрянородный К.* Об управлении империей / Древнейшие источники по истории СССР. — М.: Наука, 1991. — 496 с.

² *Грушевський М.* Історія України-Русі. В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 1. — Розд. II. — С. 5.

³ *Сосса Р.І.* Історія картографування України: історія, перспективи, наукові основи. — К.: 2005. — 292 с.

⁴ *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. — К.: Наук. думка, 2000. — 248 с.

⁵ *Дашкевич Я.* Україна на стародавніх картах. — К., 2004.



⁶ Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — М.: Изд. АН СССР, 1952. — Вып. XLIII. Статьи и доклады. — С. 3.

⁷ Al-Idrisi. Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant» / Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ed. A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri. Neapoli; Romae, 1970. Fasc. I; 1978. Fasc. VIII.

⁸ Коновалова И.Г. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., Памятники исторической мысли. 2000.

⁹ Браун Ф.А. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березань // Известия Археологической Комиссии, 1905. — Вып. 23. — С. 66–75.

¹⁰ Бейлис В.М. Ал-Идриси о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. — М., 1984. — С. 209–212.

¹¹ Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические заметки. — М., 1952. — Т. 40. — С. 214–259.

¹² Бейлис В.М. Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1988. — С. 67.

¹³ Герберштейн С. Записки о Московии. — М.: Изд-во МГУ, 1988.

¹⁴ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. — Вып. 1. — К., 1899. — С. 11.

¹⁵ Книга, глаголемая Большой чертеж, изданная по поручению Императорского общества истории и древностей Российских, действительным членом общества Спасским Г.И. — М.: Университетская типография, 1846. — С. IV.

¹⁶ Книга Большому чертежу / Ред. Сербина К.Н. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 5.

¹⁷ Багров Л. Чертеж украинским и черкасским городам XVII в. // Труды великих русских ученых за границей. — Берлин, 1923. — Т. II. — С. 30–42.

¹⁸ Сосса Р.І. Історія картографування території України. — К., 2000. — С. 39, 42.

Савельева Е.А. Олаус Магнус и его История северных народов / Отв. ред. Шаскольский И.П. — Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1983. — 136 с.

¹⁹ Боплан Г.Л. Опис України. / Ред. Козакевич О.М. Переклад Кравець Я. — Львів: Каменяр, 1990. — С. 20.

²⁰ Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989. — 13 с.

²¹ Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890. — С. 37.

²² Эварницкий Д.И. Там же. — С. 44.